

Bijlage 2: Overzicht van samenwerkingsthema's

Deze bijlage bevat een overzicht van de belangrijkste samenwerkingsthema's per land of categorie landen, alsmede van de samenwerking in multinationaal verband. Mede vanwege het overwegend vertrouwelijke karakter van internationale samenwerking is dit overzicht niet uitputtend. Bij de meeste projecten gaat het om een doorlopend proces. Indien van toepassing is een streefdatum vermeld.

Bij elk samenwerkingsaspect is vermeld, indien het geen defensiebrede projecten betreft, welke operationele commando's hierbij betrokken zijn (Commando Zeestrijdkrachten: CZSK, Commando Landstrijdkrachten: CLAS, Commando Luchstrijdkrachten: CLSK, Commando Koninklijke Marechaussee: CKMar). Bij projecten die betrekking hebben op samenwerking bij ontwikkeling en aanschaf van materieel zijn ook de defensieonderdelen Bestuursstaf (BS) en Defensie Materieel Organisatie (DMO) betrokken. DMO adviseert de BS in de behoeftestellingsfase over de mogelijkheden tot internationale samenwerking en leidt de Nederlandse deelname aan internationale materieelprojecten. Bij enkele projecten op het gebied van logistiek speelt het Commando DienstenCentra (CDC) een rol.

Samenwerkingsgebieden met België en Luxemburg

Structurele samenwerking op basis van de ministeriële verklaring van 18 april 2012, geleid door een tri-nationale stuurgroep. Luxemburg heeft in 2016 het voorzitterschap hiervan, Nederland neemt dit in 2017 over.

Helikopters: België en Nederland hebben een uitwisselingsprogramma voor vliegers en daarnaast een coördinatiecel voor samenwerking bij de inzet van helikopters voor oefeningen. De gezamenlijke training op en het onderhoud van de NH-90 helikopter wordt verder uitgewerkt. Hierbij wordt onder meer gekeken naar gezamenlijk configuratiemanagement, hoger onderhoud en gezamenlijke instandhoudingscontracten. Een binationale logistieke eenheid op de vliegbasis Woensdrecht beheert de gezamenlijke reservedelenvoorraad van de NH-90. België en Nederland onderzoeken de mogelijkheden voor een gezamenlijke expeditionaire eenheid, zoals die ook bestaat op het gebied van F-16's. (CZSK, CLSK, DMO)

Gevechtsleiders luchtmacht: leerlingen worden uitgewisseld bij de opleiding tot gevechtsleider. (CLSK)

Luchtruimbewaking: Vanaf 1 januari a.s. zijn België en Nederland bij toerbeurt verantwoordelijk voor de bewaking met jachtvliegtuigen van het hele Benelux-luchtruim. Het betreft zowel militaire dreigingen als civiele vliegtuigen waarvan een terroristische dreiging uitgaat (*Renegade*). Luxemburg heeft daarbij voor het eigen luchtruim het gebruik van dodelijk

geweld uitgesloten. België, Nederland en Luxemburg zijn met Frankrijk en Duitsland in gesprek over aanvullende samenwerking.(CLSK)

Bestrijding ISIS: Tot 1 juli 2015 namen België en Nederland beide met F-16's aan deze operatie deel. Van 1 juli 2015 tot 1 juli jl. heeft Nederland deze F-16 taak vervuld, waarbij België een bijdrage heeft geleverd aan de bescherming van de eenheid op de grond (*force protection*). Vanaf 1 juli jl. heeft België Nederland afgelost bij de inzet van F-16's en vervult Nederland deze beschermingstaak.

Korps Mariniers en Lichte Brigade

In juni 2016 hebben de Belgische commandant van de Landcomponent en de Nederlandse commandant Zee strijdkrachten een overeenkomst getekend over verdieping van de samenwerking tussen het Korps Mariniers en de Belgische Lichte Brigade. Het Korps Mariniers gaat delen van de Lichte Brigade trainen in het amfibisch optreden en het optreden in extreme omstandigheden.

Opleiding & training: de drie landen maken steeds meer wederzijds gebruik van bestaande opleidings- en oefenfaciliteiten, zoals op het gebied van civiel-militaire samenwerking (CIMIC), explosievenopruiming (EOD), verdediging tegen chemische, biologische, radiologische en nucleaire stoffen (CBRN), vuursteun, genie, logistiek, informatie-operaties en *Counter-IED*. Waar mogelijk worden doctrines en syllabi gesynchroniseerd om tot gezamenlijke opleidingen te komen. De gezamenlijke paraschool in het Belgische Schaffen organiseert inmiddels de gezamenlijke basisopleiding automatische opening en die voor *jumpmaster*. (CZSK, CLAS, CLSK)

Tactische oefeningen en schietseries: sinds begin 2014 maken Nederlandse en Belgische landmachteenheden gezamenlijk gebruik van het schiet- en oefenterrein in het Duitse Bergen-Hohne. Sinds 2016 wordt daarbij een geïntegreerde trainingsagenda gehanteerd. De ontwikkeling van een Benelux-centrum voor simulaties van landoptreden in Amersfoort is in onderzoek. (CLAS)

Operationele landmachtsamenwerking: België, Luxemburg en Nederland hebben in 2016 een *Letter of Intent* getekend over samenwerking tussen de Belgische *Medium Brigade*, de Nederlandse 13^e Lichte Brigade en het Luxemburgse *Centre Militaire d'Instruction*. (CLAS)

Special Forces: verdergaande samenwerking op het gebied van gereedstelling en inzet. Het streven is regelmatig een geïntegreerde bijdrage te leveren aan de snel inzetbare eenheden van EU en Navo. (CZSK, CLAS)

Uitwisseling officieren: de uitwisseling van Belgisch-Nederlandse officieren bij de nationale staven, de staven van operationele commando's, DMO en bij

eenheden is succesvol gebleken en zal worden voortgezet. (CZSK, CLAS, CLSK)

Militaire gezondheidszorg: gezamenlijke training en oefening van medische evacuaties per helikopter en per vliegtuig (*Luxemburg Air Rescue*). Op basis van operationele testen blijkt een gezamenlijk concept voor medische zorg aan boord van schepen zinvol. De ontwikkeling van gezamenlijke opleidingen voor geneeskundig personeel is begonnen. (CZSK, CLAS, CLSK)

Verkenningen (ISTAR): het betreft een gezamenlijke opleidingskalender en opleidingen, en het streven naar nauwe samenwerking tussen België, Luxemburg en Nederland op het gebied van tactische onbemande vliegtuigen. Het betreft de verwerving, onderhoud en de wijze van inzet van mini-UAV's, vergelijkbaar met de *Raven*, en tactische UAV's voor de korte afstand, vergelijkbaar met de *Scan Eagle*. (DMO, CLAS)

Officiersopleidingen: de samenwerking bij hogere stafcursussen wordt voortgezet en een studie naar de verdere integratie van vervolg- en masteropleidingen is gaande. (CDC)

Wapenbeheersing: sinds 2013 is het *Benelux Arms Control Agency (BACA)* actief op het gebied van wapenheersingsinspecties. De Belgische, Luxemburgse en Nederlandse eenheden zijn samengevoegd onder één gezamenlijk commando en de eenheid is gestationeerd in het Belgische Peutie. Het BACA wordt aangestuurd door een tri-nationale stuurgroep. (CZSK, CLAS, CLSK)

Benesam: het voortzetten van de marinesamenwerking in het kader van Benesam. De Belgische en Nederlandse marines zijn vergaand geïntegreerd ten aanzien van onderhoud, gereedstelling, opleidingen en staven. (CZSK, DMO)

Marineschepen: samenwerking bij de modernisering en het onderhoud van de M-fregatten en het onderhoud van de mijnenjagers. Beide landen streven naar de gezamenlijke vervanging van de mijnenjagers en de M-fregatten. Een *Letter of Intent* hierover is in voorbereiding. (DMO, CZSK)

Smart Vest: de verwerving van een communicatie-, informatie- en beschermingssysteem voor individuele militairen. *Smart Vest* is het gemeenschappelijke element van de drie nationale programma's, in Nederland bekend als Verbeterd Operationeel Soldaat Systeem (VOSS). Voor de aanbesteding van het Smart Vest treedt Nederland op als *single contracting nation* namens de drie Benelux-landen. De pre-serie is in 2016 door alle drie de landen afgenomen om de producten te testen. (DMO, CZSK, CLAS)

Overig materieel: het betreft onder meer de gezamenlijke verwerving van graafmachines, de aankoop en het beheer van reservedelen voor de NH-90 helikopter en samenwerking op het gebied van munitie. (DMO, CZSK, CLAS en CLSK)

Investeringsplan: een onderzoek naar de mogelijkheden voor gemeenschappelijke verwerving, standaardisatie en interoperabiliteit.

EUBG 2018: de drie landen zijn begonnen met de voorbereidingen voor een door de Benelux geleide EU *Battlegroup* in 2018, waarbij Nederland in het eerste en België in het tweede half jaar de *Force Commander* levert, terwijl Nederland het volledige jaar als *secretary nation* zal optreden. (CLAS, CLSK)

Naval Mine Warfare Centre of Excellence: het voortzetten en verbreden van de samenwerking in het kennisgebied maritieme mijnenbestrijding bij het Belgisch-Nederlandse Naval Mine Warfare *Centre of Excellence (NMW COE)* in Oostende. (CZSK)

Samenwerkingsgebieden met Duitsland

Enkele van de genoemde onderwerpen vloeien voort uit de *Declaration of Intent* die beide ministers van Defensie hebben getekend op 28 mei 2013. Andere samenwerkingsgebieden zijn al van oudere datum.

Operationele integratie Seebataillon: het Duitse *Seebataillon* zal in 2018 volledig interoperabel zijn met eenheden van de vloot en mariniers zodat een geïntegreerde inzet vanaf LPD's en het JSS mogelijk is. Op 4 februari jl. hebben de ministers daartoe een LoI getekend. (CZSK)

Medegebruik JSS: Duitsland zal onder voorwaarden gebruik kunnen maken van het JSS voor strategisch transport en *seabasing*. Daarbij wordt gewerkt aan interoperabiliteit tussen het JSS en Duitse *enablers* zoals helikopters en medische eenheden. Op 4 februari 2016 hebben de ministers van Defensie daartoe een LoI getekend.

Duits-Nederlands legerkorps hoofdkwartier: het consolideren van de geïnstitutionaliseerde samenwerking van beide *Framework Nations*, Nederland en Duitsland, door oefeningen en inzet. Dit hoofdkwartier wordt verder ontwikkeld tot *Joint Task Force Land HQ* en is aangeboden als hoofdkwartier aan de Navo voor 2019. (CLAS)

Luchtmobiele brigade: verdergaande samenwerking door de integratie van de 11^e Luchtmobiele Brigade in de *Division Schnelle Kräfte*. De geïntegreerde eenheid is vanaf 2019 volledig operationeel inzetbaar. (CLAS)

Tanks en 43^e Gemechaniseerde Brigade: Defensie streefde al enige tijd naar het behoud van kennis en expertise met betrekking tot het optreden met en tegen tanks. In het overleg met Duitsland daarover bleken verdergaande stappen mogelijk. Besloten is tot de integratie van de 43^e Gemechaniseerde Brigade in de Duitse Eerste Pantserdivisie die in 2020 gereed moet zijn. De Nederlandse brigade wordt onderdeel van de Duitse divisie, terwijl een Duits tankbataljon onderdeel wordt van de Nederlandse brigade en Nederland het personeel levert voor een compagnie van dit Duitse tankbataljon. De Nederlandse militairen maken daarbij gebruik van Duitse tanks. (CLAS)

Lucht- en raketverdediging: verdergaande samenwerking van de grondgebonden en maritieme lucht- en raketverdediging waaronder Patriots en de SMART-L radar. (DMO, CZSK, CLAS en CLSK)

Artillerie: verdergaande samenwerking en uiteindelijk de integratie van artillerie-eenheden (onderwijs en training, onderhoud, verwerving onderdelen en operationeel optreden). Deze plannen zullen in de periode tot 2020 worden uitgewerkt. Ook België is hierbij betrokken. (CLAS, DMO)

Doctrine: ontwikkeling van gezamenlijke doctrines. (CZSK, CLAS)

Cyber: onderzoeken van samenwerkingsmogelijkheden op het gebied van cyber. (Defensie Cyber Commando)

Uitwisseling van personeel: uitwisseling bij nationale staven, staven van de operationele commando's en eenheden, zodat er wederzijds kennis en begrip ontstaat over de manier van opereren. (CZSK, CLAS, DMO)

Opleidingen & training: gebruikmaken van elkaars opleidingen en trainingsfaciliteiten. Hierdoor ontstaan schaalvoordelen en wordt het personeel op vergelijkbare wijze opgeleid, wat bevorderlijk is voor samenwerking en uitwisseling. (CZSK, CLAS, CLSK)

Oefenmogelijkheden: Duitsland beschikt over veel goede en grote oefengebieden waarvan Nederland veelvuldig gebruik maakt en wil blijven maken. (CZSK, CLAS, CLSK)

Militaire gezondheidszorg: gezamenlijk opleiden van vliegend personeel; training ter voorbereiding op uitzendingen; kennisuitwisseling; ontwikkelen van een Trauma Registratie Systeem en een modulaire *Role 2/3* capaciteit (beide Navo-projecten); gezamenlijke en gedeelde onderzoeksprogramma's; *role 2/3* op JSS. (CDC/DGO, CLAS, CLSK, CZSK)

Joint capaciteiten: onderzoeken van samenwerking op het gebied van *joint* capaciteiten zoals logistiek, CBRN, CIMIC, inlichtingen, elektronische oorlogvoering en commando- en informatiesystemen (CIS).

Capaciteitenontwikkeling: vergelijken en waar mogelijk synchroniseren van capaciteitenontwikkeling, zoals plannen voor marinebouw. (DMO, CZSK, CLAS, CLSK)

Materieel: het bestendigen van de samenwerking bij lopende projecten en gemeenschappelijk gevoerde munitie en systemen zoals Fennek, Boxer, Pantserhouwitsers, NH-90 en SMART-L, alsmede het onderzoeken van de samenwerking voor nieuwe systemen of vervanging van systemen. (DMO, CZSK, CLAS, CLSK)

CSSM: het voortzetten en verbreden van de samenwerking in het kennisgebied scheepssignaturen bij het Duits-Nederlandse *Centre for Ship Signature Management* (CSSM) in Eckernförde (DEU). (DMO, CZSK)

Samenwerkingsgebieden met Frankrijk

Opleiding & training: het consolideren en actief verder zoeken naar nieuwe mogelijkheden tot samenwerking op het gebied van opleiding en training. De commandanten van beide landmachten hebben een *Letter of Intent* opgesteld, waarin de wens tot verdere samenwerking op dat gebied wordt onderschreven. Ook werd een 'partnerschap' opgezet tussen de 13^e Lichte Brigade in Oirschot en de 9^e *Brigade d'Infanterie de Marine* uit Poitiers. Het betreft kennisontwikkeling op het gebied van gemotoriseerd optreden, mogelijkheden voor trainen op divisieniveau, kennis van optreden op het Afrikaanse continent en nationale operaties. (CLAS)

Jungleschool: Defensie maakt gebruik van de Franse jungleschool in Frans Guyana. (CZSK, CLAS)

Uitwisseling officieren: de Frans-Nederlandse uitwisseling van officieren bij nationale staven, de staven van operationele commando's en bij eenheden wordt bestendigd. (CZSK, CLAS, CLSK, CKMar)

Politiemissies: het onderzoeken van samenwerkingsmogelijkheden op het gebied van politiemissies. (CKMar)

Nationale operaties: het uitwisselen van kennis en ervaring op het gebied van nationale operaties. (CLAS, CKMar)

Sub-Sahara: het intensiveren van de samenwerking met Frankrijk in deze regio. (CLAS)

Anti-drugsoperaties: het intensiveren van de samenwerking in het Caribisch gebied, samen met de Verenigde Staten. (CZSK, CKMar)

Capaciteitenontwikkeling: samenwerking bij de capaciteitenontwikkeling van

op afstand bestuurbare onbemande systemen. (DMO, CLAS)

Cyber: onderzoeken van samenwerkingsmogelijkheden op het gebied van cyber.

Officiersopleidingen: Nederland laat officieren studeren aan de *Ecole de Guerre* en in het Franse equivalent van de Middelbare Defensie Vorming voor officieren in de rang van kapitein of majoor. (CZSK, CLAS, CKMar)

Quadri Parti Cooperation: het consolideren en verder versterken van de samenwerking tussen St. Maarten, St-Martin, Frankrijk en Nederland bij onder meer Kustwacht, grensbewaking, criminaliteitsbestrijding, gezondheidszorg, informatie-uitwisseling en gezamenlijk oefenen. (CZSK, CLAS, CKMar)

Samenwerkingsgebieden met Noorwegen

Hoge Noorden: het strategisch belang van het hoge Noorden neemt toe door het smelten van de ijskap. Hierdoor worden de noordelijke vaarroutes aantrekkelijk, komen er meer toeristische mogelijkheden, ontstaan nieuwe visgebieden en nemen de mogelijkheden van olie- en gaswinning toe. Nederland volgt het multilaterale overleg tussen betrokken landen met grote belangstelling.

Jachtvliegtuigen: Nederland en Noorwegen werken nauw samen op het gebied van de F-16 en de F-35. Beiden landen hebben besloten de F-35 aan te schaffen en onderzoeken welke mate van samenwerking mogelijk is, eventueel in combinatie met andere F-35 gebruikers zoals Groot-Brittannië en Italië. Mogelijke samenwerkingsgebieden zijn opleiding en training van vliegers en onderhoudspersoneel, onderhoud van de *airframes* en gezamenlijk optreden als Europese F-35 partners. De Noorse en Nederlandse luchtmachten onderzoeken bijvoorbeeld de mogelijkheden voor de oprichting van een F-35 *Weapon Instructor Course* en hebben daarover een LoI getekend. (CLSK, DMO)

Onderzeeboten: Nederland en Noorwegen onderzoeken mogelijkheden voor nauwere samenwerking. Groot-Brittannië, Noorwegen en Nederland werken nauw samen bij de opleiding van toekomstige onderzeebootcommandanten in de *Submarine Command Course*. (CZSK)

UK/NL Amphibious Force: Noorwegen heeft belangstelling voor nauwere samenwerking met de UK/NL *Amphibious Force*. De mogelijkheden worden onderzocht. (CZSK)

Oefenmogelijkheden: de uitgestrektheid en klimatologische omstandigheden maken Noorwegen en andere landen in de regio aantrekkelijk voor

oefeningen en training. Nederland maakt hier veelvuldig gebruik van en wil dit blijven doen. (CZSK, CLAS, CLSK)

Mijnenbestrijding: Noorwegen ondersteunt de Belgisch-Nederlandse mijnenbestrijdingsschool in Oostende met expertise op het gebied van mijnenleggen, mijnenvegen en het gebruik van onderwater *Remotely Operated Vehicles*. (CZSK)

Army Cooperation Initiative (ACI): op landmachtgebied wordt onder meer samengewerkt bij doctrinevorming en ISTAR. Ook op andere gebieden worden steeds mogelijkheden voor samenwerking onderzocht. (CLAS)

VJTF: Duitsland, Nederland en Noorwegen voorzien een gezamenlijke bijdrage aan de VJTF in 2019. (CLAS)

Cyber: onderzoeken van samenwerkingsmogelijkheden op het gebied van cyber.

Strategic Mutual Assistance in Research and Technology (SMART): Nederland en Noorwegen werken samen aan het project SMART over samenwerking bij kennis en innovatie, waarvan een eerste pilot over de periode tot 2018 zich richt op het CBRN-gebied. Op 29 oktober 2015 is een MoU ondertekend over samenwerking op dit gebied.

Opleidingen: In het studiejaar 2016-2017 neemt een Nederlandse officier deel aan de Noorse hogere militaire vorming. In daarop volgende studiejaar zullen meer Nederlandse officieren dat gaan doen. De Noorse Defensieacademie wil nauwer met de NLDA gaan samenwerken.

Samenwerkingsgebieden met het Verenigd Koninkrijk

UK/NL Amphibious Force: sinds 1973 zijn Britse en Nederlandse marinierseenheden geïntegreerd in de UK/NL *Amphibious Force*. Zij maken gebruik van dezelfde doctrines, technieken en tactieken, trainen en oefenen gezamenlijk en zij kunnen overal ter wereld als eenheid worden ingezet. (CZSK)

Opleiding & Training: Nederland maakt gebruik van faciliteiten in het Verenigd Koninkrijk voor tactische oefeningen van de marine, landmacht en luchtmacht en het opwerken en trainen van Nederlandse marine-eenheden door deelneming aan de *Flag Officer Sea Training (FOST)*. Nederlands personeel neemt structureel deel aan Britse opleidingen. De training van maritieme helikopterbemanningen gebeurt in het Verenigd Koninkrijk en bovendien maken Nederlandse Chinook-bemanningen gebruik van Britse simulatoren. In het kader van het *Multi Role Tanker Transport (MRTT)* programma wordt samen met de *Royal Air Force (RAF)* gewerkt aan het opleiden van twee tot vier vliegers en mogelijk technisch personeel bij een

Brits bedrijf. De onderzeediensten van Noorwegen, het Verenigd Koninkrijk en Nederland werken nauw samen bij de opleiding van onderzeebootcommandanten. (CZSK, CLSK)

Doctrine en Concept Development & Experimentation (CD&E): het Verenigd Koninkrijk is een vooraanstaand land op deze gebieden. (CLAS)

Officiersopleidingen: Nederland laat officieren studeren aan het *Royal College of Defence studies* (leergang (internationaal) topmanagement) en de *Advanced Command and Staffcourse* (het Britse equivalent van de Hogere Defensie Vorming). (CZSK, CLAS, CKMar)

Uitwisseling personeel: het VK en Nederland hebben een uitwisselingsprogramma voor officieren en onderofficieren bij de marine (staf, instructie/training en aan boord), de DMO (instandhouding), bij de landmacht (doctrineontwikkeling) en bij de luchtmacht (helivliegers). (CZSK, CLAS, CLSK, DMO)

Onderhoud: beide landen beschikken over een gezamenlijke pool voor het onderhoud aan de gasturbines van de Luchtverdedigings- en Commandofregatten en M-fregatten. (CZSK, DMO)

F-35: het Verenigd Koninkrijk en Nederland voeren samen met Australië en de Verenigde Staten de operationele testfase van de F-35 uit. (CLSK, DMO)

Joint Expeditionary Force (JEF): het Verenigd Koninkrijk heeft met Denemarken, Estland, Letland, Litouwen, Nederland en Noorwegen op 30 november 2015 een MoU getekend over deelname in de JEF. Het betreft een expeditie-eenheid voor snelle inzet, opgebouwd rond Britse eenheden, concepten en voorzieningen. Het streven is dat de JEF in de internationale samenstelling operationeel zal zijn vanaf 2018, waarbij zal worden gebruikgemaakt van (niche)capaciteiten van de genoemde partners. Sinds augustus 2016 is een Nederlandse stafofficier in het JEF-hoofdkwartier geplaatst. (CZSK)

Migratie: de samenwerking van de Koninklijke Marechaussee met het Verenigd Koninkrijk is de laatste jaren geïntensiveerd als gevolg van de migratieproblematiek, veelal rondom de veerboten. Hiervoor is een *Joint Action Plan* opgesteld. (CKMar)

Samenwerkingsgebieden met de Verenigde Staten

Doctrinenvorming en -ontwikkeling: de Verenigde Staten zijn koploper op dit gebied in de wereld en binnen de Navo in het bijzonder. De uitwisseling van kennis omtrent doctrinenvorming en -ontwikkeling wordt mogelijk gemaakt door het plaatsen van Nederlands personeel bij strategische militaire commando's (CENTCOM, AFRICOM), bij operationele commando's, bij

krijgsmachtdeelstaven, bij hogere defensieopleidingen (*Defense Colleges*) en het *U.S. Army Cyber Centre of Excellence*. (CZSK, CLAS, CLSK)

Opleiding, training en oefeningen: het consolideren van bestaande en verkennen van nieuwe mogelijkheden op het gebied van opleiding, training en oefeningen. Voorbeelden van bestaande samenwerking zijn de vliegeropleiding voor jachtvliegtuigen en helikopters, voortgezette F-16 opleiding, de CLSK/CLAS *Air Assault/gunnery training* in Fort Hood, gezamenlijk trainen en oefenen van het Korps Mariniers met het US Marine Corps, en opleidingen en cursussen op het gebied van de ruimte (Space). Daarnaast worden individuele loopbaanopleidingen gegeven op alle rangniveaus voor alle operationele commando's. (CZSK, CLAS, CLSK, CKMar)

Materieel: de aanschaf en instandhouding van wapensystemen evenals de ondersteuning van bestaande wapensysteemprogramma's. Het betreft het verder uitbouwen van operationele en materiële samenwerkingsmogelijkheden op het gebied van onder meer de F-35, raketverdediging, onbemande vliegtuigen, helikopters en cyber. (CZSK, CLAS, CLSK, DMO)

Anti-drugsoperaties: de Commandant Zeemacht in de Cariben (CZMCARIB) is een van de zes ondercommandanten van de Amerikaanse *Joint Inter Agency Task Force South (JIATFS)* bij anti-drugsoperaties in het Caribisch gebied. CZMCARIB is daarbij niet alleen een leverancier van capaciteiten, maar voert ook operaties uit. Voor de uitwisseling van inlichtingen heeft Nederland een vertegenwoordiger geplaatst bij JIATFS. De Verenigde Staten maken gebruik van Curaçao en Aruba als steunpunten voor (onbewapende) drugsbestrijdingsvluchten. (CZSK, CLSK)

F-35: Australië, Nederland, het Verenigd Koninkrijk en de Verenigde Staten voeren gezamenlijk de operationele testfase van de F-35 uit. Nederland stelt daarvoor de twee F-35 testtoestellen beschikbaar. (CLSK, DMO)

Overige Navo en EU-partners; andere partners

Met diverse Navo en EU-partners en met andere partners zoals Australië, Indonesië en Israël bestaan – buiten de multilaterale kaders – ook bilaterale samenwerkingsverbanden op uiteenlopende gebieden die per partner verschillen. Het kan gaan om bijvoorbeeld kennisuitwisseling, operationele samenwerking, gezamenlijk oefenen, opleiding en training en materieelsamenwerking.

Partners voor specifieke thema's

Buiten de strategische partners zijn er veel, vaak tijdelijke, bilaterale relaties met landen rondom specifieke thema's. Voorbeelden bij operaties zijn Afghanistan en de Verenigde Arabische Emiraten (logistiek); diverse landen

in Afrika met het oog op bevordering van ontwikkeling en stabiliteit, waaronder Oeganda met het ACOTA-programma en een juridisch opleidingscentrum dat opleidingen over internationaal oorlogsrecht voor regionale *legal advisors* verzorgt; partnerlanden in antipiraterijoperaties zoals Malta, de Verenigde Arabische Emiraten, Egypte, Singapore, Kenia en Zuid-Afrika; partners voor oefenen, opleiding en training, bijvoorbeeld onderzoek naar jungletrainingsmogelijkheden in Ghana, en trainingsfaciliteiten voor *special forces* in Israël; en samenwerking met landen in verband met instandhouding, verkoop en afstoting van materieel, bijvoorbeeld Peru, Estland, Finland, Portugal, Chili en Jordanië.

Samenwerkingsgebieden in de Navo

Nederland heeft in 2015 samen met Duitsland en Noorwegen in het kader van de *NATO Response Force* invulling gegeven aan de *test bed* functie voor de *Very High Readiness Joint Task Force* (VJTF). In de komende jaren zal Nederland deel blijven nemen aan de NRF. Duitsland, Nederland en Noorwegen voorzien een gezamenlijke bijdrage aan de VJTF in 2019.

Daarnaast is Nederland betrokken bij de volgende projecten en initiatieven in het kader van *Smart Defence*. Bij de meeste daarvan is sprake van een defensiebrede betrokkenheid:

Immersive Training Environment: het delen van trainingsprogramma's van virtuele trainingsomgevingen.

Centres of Excellence (COE) as hub of Education and Individual Training: de *Centres of Excellence* zullen een leidende rol spelen bij opleiding en training op hun specialisme. Een COE is een multinationale entiteit die door *Allied Command Transformation* (ACT) wordt geaccrediteerd maar geen deel uitmaakt van de Navo-commandostructuur. Inmiddels zijn 24 COE's door ACT geaccrediteerd. Nederland neemt deel aan dertien COE's, en zal vanaf 2017 ook formeel toetreden tot het *Strategic Communication* (STRATCOM) COE.

CIS E-learning Training Centres Network: het opzetten van een netwerk voor het delen van online-trainingen op het gebied van communicatie- en informatiesystemen (CIS).

Individual Training and Education Programme: het bereiken van meer doelmatige en doeltreffende coördinatie van individuele trainingsprogramma's van Navo-personeel dat op missie gaat.

Remote Controlled Vehicles for Route Clearance Operations: het gezamenlijk verwerven van op afstand bedienbare *Counter-IED* voertuigen.

Female Leaders in Security and Defence: a Roadmap to Provide Equal Opportunities: het opzetten van een conferentie als opstap naar een betere implementatie van VN-genderresolutie (VNVR 1325).

Joint Logistics Support Group capability: het ontwikkelen en implementeren van een standaard format voor gezamenlijke logistieke ondersteuning. Vanwege ervaring en expertise vervult Nederland hierbij een voortrekkersrol.

Shared Operational Resources Tool: het opzetten van een virtuele marktplaats waarop landen in het operatiegebied militaire goederen en diensten kunnen aanbieden en uitruilen.

P&S MN Medical Treatment facilities (Role 2): het samenbrengen van multinationalaal samengestelde medische faciliteiten op het niveau van *Role 2 Enhanced*.

Pooling of Deployable Air Activation Modules: het coördineren van nationale *Deployable Air Activation Modules* opdat Navo-breed meer eenheden inzetbaar zijn. Nederland neemt momenteel niet deel aan dit project, maar is wel geïnteresseerd. (CLSK)

Theatre Opening Capability: het inzichtelijk maken en delen van capaciteiten om *Ports of Disembarkation* operationeel te krijgen. (CZSK)

Multinational Logistics Partnership – Fuel Handling: samenwerking op het gebied brandstofvoorziening in het operatiegebied.

Dismantling, Demilitarization and Disposal (DD&D) of Military Equipment: het gezamenlijk demilitariseren, ontmantelen en afstoten van militaire uitrustingsstukken. Dit project is inmiddels voltooid.

Multinational Cooperation on Munitions: het opzetten van een netwerk van internationale samenwerking op munitiegebied. (BS, DMO)

Biometrics: Nederland leidt dit project waarbij de focus ligt op het ontwikkelen van een gezamenlijke biometriedoctrine. (CLAS, BS)

Multinational Cyber Defence Capability Development (MNCD2): Nederland neemt deel aan dit project ter versterking van de capaciteiten voor cyberverdediging. (DMO)

Malware Information Sharing Platform (MISP): het onderhouden en versterken van het huidige MISP ten aanzien van technische capaciteiten en deelnemende landen om informatie-uitwisseling over malware te vergroten. (DMO)

SMART-L: de ontwikkeling van een detectiecapaciteit van ballistische raketten in de hogere luchtlagen op schepen. (CZSK, DMO)

Samenwerkingsgebieden in de EU

Naast de reguliere en veelomvattende samenwerking in EU-verband is Nederland in EU-kader betrokken bij de volgende projecten en initiatieven, waarbij ook het Europees Defensieagentschap (EDA) een rol speelt. Bij de meeste daarvan is sprake van een defensiebrede betrokkenheid:

Helicopter Training Programme: een programma voor het gezamenlijk organiseren en uitvoeren van multinationale helikoptertraining en oefeningen met behulp van een permanent *Core Planning Team* (CPT). (CLSK)

MARSUR Network Development: een programma voor een netwerk waarin de deelnemende landen informatie delen over civiele scheepvaartbewegingen voor de ondersteuning van maritieme operaties in het kader van het GVDB, en voor de verbetering van *situational awareness* in de Europese kustwateren. (CZSK)

Multinational Modular Medical Units: het ontwikkelen van een concept voor geïntegreerde multinationale, modulair opgebouwde uitzendbare hospitaaleenheden voor EU-crisisbeheersingsoperaties. Nationale operationele hospitaalmodules worden voor inzet gereed gemaakt en getraind in een *framework nation*-concept.

Air-to-Air Refueling: de gezamenlijk aanpak van het Europese tekort aan capaciteit voor bijtanken in de lucht (*Air-to-Air Refueling*) door een beter gebruik van de reeds beschikbare capaciteiten of door gezamenlijke verwerving en gebruik van nieuwe capaciteiten. Het MRTT-project is een uitvloeisel van dit programma. (CLSK, DMO)

Pilot Training: een programma om (delen van) de vliegeropleidingen gezamenlijk uit te voeren. (CZSK, CLSK)

European Multimodal Transport Hubs: een programma voor het inrichten van logistieke knooppunten waarin goederen voor uitgezonden troepen kunnen worden verzameld voor een zo doelmatig mogelijk transport naar het inzetgebied, waaronder het wegnemen van juridische obstakels voor grensoverschrijdende militaire verplaatsingen. Nederland is *lead nation*.

Smart Munitions: een programma voor het gezamenlijk aanvullen van munitievoorraden. (DMO)

JDEAL: het *Joint Deployable Exploitation and Analysis Laboratory* is een door Nederland geleide internationale *Counter-IED* trainingsorganisatie inclusief een oefenlaboratorium met permanente en roulerende multinationale

technische analysecapaciteit voor training en inzet. Met de uitzendbare JDEAL-faciliteiten kunnen uiteenlopende technische inlichtingen worden geanalyseerd, bijvoorbeeld ter ondersteuning van *Counter-IED* activiteiten (CLAS).

Personnel Recovery: een project voor het gezamenlijk oefenen en trainen voor het redden van vermist eigen personeel in missiegebieden.

Cyber Defence: een programma voor onder meer samenwerking bij het gebruik van nationale cyberfaciliteiten, en overige samenwerking bij oefeningen en trainingen op cybergebied. (CLAS)

RPAS: een programma voor samenwerking bij het gebruik van op afstand bestuurbare vliegtuigen (*Remotely Piloted Aircraft Systems*). (DMO)

Maritime Mine Counter Measures: het project betreft een studie naar de eisen voor de toekomstige mijnenbestrijdingscapaciteit. (CZSK, DMO)

Sharing of Spare Parts: het project streeft naar onderlinge logistieke steun tussen deelnemende lidstaten tijdens operaties. Nederland is *lead nation*. (DMO)

Single European Sky: Military Implementation (SES/SESAR): het project behartigt de militaire belangen bij het doelmatiger gebruik van het luchtruim via het *Single European Sky*-programma (SES). (CLSK)

Overige multilaterale samenwerkingsgebieden

Movement Coordination Centre Europe (MCCE): het MCCE is een multinationalaal samenwerkingsverband dat het strategisch militair transport en de capaciteiten voor bijtanken in de lucht (*Air-to-Air Refueling*) van de 27 deelnemende landen coördineert. Het MCCE beoogt een meer doelmatig en doeltreffend gebruik van de beschikbare nationale transportmiddelen. Een van de middelen van het MCCE is ATARES, een administratiesysteem om het gebruik van transportmiddelen of bijtanken onderling vergelijkbaar en verrekenbaar te maken. Het MCCE is gevestigd op de vliegbasis Eindhoven. (CLSK)

European Air Transport Command (EATC): het EATC is een multinationalaal samenwerkingsverband van België, Duitsland, Frankrijk, Italië, Luxemburg, Spanje en Nederland op het gebied van militair luchttransport. Het hoofdkwartier van het EATC bevindt zich op de vliegbasis Eindhoven. (CLSK)

Strategic Airlift Capability (SAC) C-17: de SAC C-17 is een internationaal samenwerkingsverband van twaalf landen voor het gezamenlijk beheer en gebruik van drie in Hongarije gestationeerde C-17 transportvliegtuigen van

de *Heavy Airlift Wing* (HAW). De deelnemende landen beschikken hiermee over een strategische luchttransportcapaciteit aan de hand van een vlieguurverdeelsleutel. (CLSK)

Multinational Sealift Steering Committee (MSSC): een samenwerkingsverband waarin landen hebben afgesproken een contract aan te gaan met een derde partij om beschikbaarheid van strategisch zeetransport te garanderen. Het contract, en het op de markt zetten daarvan, is in handen van het *NATO Support Agency* (NSPA).

European Gendarmerie Force (EUROGENDFOR): een internationaal samenwerkingsverband van politiekorpsen met een militaire basis voor de uitvoering van politietaken in instabiele landen. (CKMar)

European Air Group (EAG): een samenwerkingsverband van zeven Europese landen met als doel de interoperabiliteit van de deelnemende luchtmachten te vergroten. (CLSK)

Multinational Fighter Program (MNFP): een samenwerkingsverband van F-16 gebruikers ten aanzien van onderhoud en modificaties. (CLSK, DMO)

Nordic Centre for Gender in Military Operations (NCGM): een expertisecentrum met als doel het trainen, opleiden en coördineren bij alle vraagstukken die te maken hebben met gender in het operationele domein. Daarnaast ondersteunt het NCGM tijdens stafoefeningen en gezamenlijke inzet.

Samenwerking op het gebied van munitie

In de rapportage van 30 oktober 2015 is ingegaan op enkele factoren die samenwerking op het terrein van munitie ingewikkeld maken, zoals het harmoniseren van de uiteenlopende eisen bij de certificering van munitie. Omdat de veiligheid hier in het geding is, worden geen concessies gedaan. Defensie zal de inspanningen op dit gebied echter voortzetten. Naast het overleg in Navo en EU-verband bieden gesprekken met België, Denemarken, Duitsland en Estland mogelijkheden. Met België en Duitsland wordt bij uiteenlopende munitiesoorten reeds samengewerkt. De samenwerking met Denemarken en Estland heeft vooral betrekking op munitie voor de CV-90.

En marge van de Navo-ministeriële op 11 februari jl. heb ik een *Memorandum of Understanding* getekend over samenwerking op het gebied van precisiegeleide lucht-grondmunitie (PGM). Naast *lead nation* Denemarken nemen België, Griekenland, Noorwegen, Portugal, Spanje en Tsjechië deel aan dit *NATO Smart Defence* project. Uiteindelijk moet het project het mogelijk maken gezamenlijk PGM aan te schaffen en deze uit te wisselen met minder complexe procedures.